

عوامل و آثار تزکیه از منظر آیات و روایات

نرجس قلیان^۱

چکیده

بزرگ ترین هدف انبیاء الهی تزکیه نفس، و دعوت مردم به اخلاق نیکو است. علوم معنوی و اخلاقی، هدف بعثت انبیاء و از لطیف ترین و دقیقترین علوم است. انبیای الهی برای این مبعوث شدند که آدم را تربیت کنند، انسان بسازند و بشر را از زشتی ها، پلیدی ها، فسادها و رذایل اخلاقی دور سازند و با فضایل اخلاقی آشنا سازند. تحصیل این علوم و کسب فضایل اخلاقی در سایه تزکیه نفس ممکن خواهد بود. لذا این پژوهش به شیوه توصیفی - تحلیلی به بررسی مسئله تزکیه، عوامل و آثار آن در زندگی فردی و اجتماعی می پردازد.

با توجه به مشکلات اخلاقی در جوامع پیشرفته امروزی این سوال مطرح می شود که چه عواملی باعث می شود انسان از این بن بست انحطاط و فساد اخلاقی و انسانی رها شود و از این بن بست نجات پیدا کند. که در این پژوهش به بیان این عوامل از دیدگاه دین مبین اسلام می پردازیم.

کلیدواژه: تزکیه، آثار، عوامل تزکیه، آثار تزکیه

^۱ - دانش آموخته مقطع کارشناسی (سطح دو)، حوزه علمیه حضرت معصومه (سلام الله علیها)، شهرستان شاهرود

چهارچوب مفهومی

تزکیه در لغت و اصطلاح

تزکیه از ماده «ز-ک-و» در لغت به معنای استوار ساختن و دور کردن شیء از عیب و کاستی^۱ و ایجاد رشد، برکت و طهارت^۲ در آن یا به معنای دور دانستن شیء از عیوب و گواهی به پاکی و طهارت آن است^۳. و به معنای تطهیر نفس و مال، صلاح، تقوا، زمین پاک، مدح و ستایش و تنزیه خویش می‌باشد^۴. تزکیه از ریشه «زکا» به معنای رشد و نمو است^۵. و از آنجا که امکان رشد منوط به نبود آفات و موانع و وجود شرایط است، در اصطلاح نیز، تزکیه، پاکی نفس از اوصاف رذیله (موانع رشد) و آرایش آن به صفات جمیله (شرایط رشد) معنا شده است^۶. تزکیه، واژه‌ای مطرح در فرهنگ تربیتی قرآن و اصطلاحی در علم حدیث و امر قضا که از آن مفهوم پاکیزه‌سازی اراده می‌شود. برخی معنای اصلی تزکیه را کنار زدن نادرستی‌ها از امور صحیح دانسته و دیگر معانی را از لوازم و آثار آن به حساب آورده^۷.

تفاوت تزکیه با تطهیر و تهذیب در این است که در تطهیر دستیابی به «طهارت» در برابر «رجس» و در تزکیه کنار زدن آنچه باید کنار گذاشته شود و در تهذیب، حاصل شدن صلاح و خلوص، مورد نظر است^۸. و به عبارت دیگر تطهیر بیرون راندن آلودگی‌ها و پاک کردن شیء است تا آماده رشد و نمو گردد و تزکیه رشد دادن و به شکوفایی رساندن آن است^۹.

^۱ - خلیل بن احمد، ترتیب العین، ج ۵، ص ۳۹۴.

^۲ - احمد بن فارس، مقاییس اللغه، ج ۳، ص ۱۷.

^۳ - خلیل بن احمد فراهیدی، کتاب العین، ج ۵، ص ۳۹۴.

^۴ - ابن منظور، لسان العرب، ج ۱۴، ص ۳۵۸.

^۵ - حسین بن محمدراغب اصفهانی، المفردات، ج ۱، ص ۲۱۳.

^۶ - احمد نراقی، معراج السعاده، ج ۱، ص ۶۵، قم، ۱۳۷۱ ش.

^۷ - حسن مصطفوی، التحقیق، ج ۴، ص ۳۳۷.

^۸ - همان، ص ۳۳۷.

^۹ - محمدحسین طباطبائی، المیزان، ج ۹، ص ۳۷۷.

در اصطلاح اخلاق و عرفان تزکیه، عبارت است از تطهیر و پاک‌سازی نفس از اخلاق ناپسند و آلودگی‌های اخلاقی، به منظور گام برداشتن در جهت فضائل اخلاقی که در نهایت موجب کمال و سعادت واقعی در دنیا و آخرت می‌شود^۱.

تزکیه در اصطلاح علم اخلاق عبارت از پاک کردن و پیراستن نفس از نقایص و صفات رذیله و آراستن آن به صفات پسندیده و کمالات نفسانیه است.^۲ در اصطلاح قرآنی به معنای تزکیه نفس در مورد نظر و توجه ویژه است. تزکیه نفس در اصطلاح قرآنی، تلاش برای دست یابی به سبب‌هایی است که به پاک‌سازی نفس انسانی می‌انجامد و این دارای دو قسم است: ۱- تزکیه نفس که با عمل شایسته حاصل می‌شود و آدمی می‌کوشد تا در عمل، منش و کنش و واکنش‌های خویش، شایسته و معروف را به جا آورد و از ناشایست پرهیز کند. این گونه تزکیه نفس که عمل درست و مورد ستایش و پذیرش قرآن و پیامبران است، تزکیه ای است که از سوی همگان مورد ستایش قرار گرفته و مومنان خواهان دست یابی به آن هستند و اصطلاحاً تزکیه و تطهیر عملی می‌باشد^۲ - تزکیه گفتاری که ستایش از خویش و درحقیقت از حوزه عمل بیرون است. این گونه تزکیه نفس، امری ناپسند و مذموم است؛ زیرا شخص به جای آن با عمل و کارهای نیک و پسندیده، خود را تطهیر و پاک نماید با کلام و گفتار می‌کوشد تا خود را پاک و مطهر بنمایاند. چنین تزکیه نفسی نه تنها مقبول و پسندیده شرع و شارع نیست بلکه خداوند آن را امری مذموم دانسته است.^۳ آن چه در این نوشتار مورد توجه و تاکید است، تزکیه عملی نفس است. نتایج و آثار چنین تزکیه ای به خود انسان برمی‌گردد و او از آن بهره‌مند می‌شود.^۴ قرآن برای تزکیه عملی نفس و تطهیر آن از سوی مومنان، آثار و نتایجی را بر می‌شمارد که در این جا به مهم‌ترین آن‌ها اشاره می‌شود

عوامل تقویت تزکیه

عوامل و اسباب متعددی در عالم خارج یا درون انسان وجود دارد که هر یک به نوعی در تزکیه انسان نقش دارند که این عوامل عبارتند از:

^۱ - جمع نویسندگان، دائرة المعارف تشیع، ج ۴، تهران، انتشارات شهید سعید مجیبی، ۱۳۷۳، ص ۲۳۶

^۲ - نراقی، مهدی، جامع السعادات، ج ۱، ص ۴۰۲.

^۳ - نگاه کنید: مفردات راغب اصفهانی ص ۳۸۰ ذیل ماده زکا

^۴ - سوره فاطر، آیه ۱۸

۱- توبه

یکی از چیزهایی که برای تقویت روح مفید است و جنگ درون (مبارزه با نفس) فوق العاده می تواند ما را یاری کند و برای تقویت اراده در مسیر الی الله بسیار موثر است توبه از گناه است. حتی عرفا می گویند اگر کسی بخواهد سیر لکوتی داشته باشد نخستین منزل آن تخلیه است و برای این که به اولین منزل عرفان برسد یکی از مقدماتش توبه از گناه است.^۱

یکی از امتیازهای اسلام این است که هیچ وقت به بن بست نمی رسد هیچگاه اسلام به تابعین خود نمی گوید که دیگر تو را نمی پذیرم. در اسلام طرد شدن نیست هر چه گناه بزرگ باشد اگر گناهکار تلاطم درونی پیدا کند، از گذشته پشیمان شود و توبه کند و تصمیم بگیرد که دیگر آن گناه را مرتکب نشود خداوند متعال او را می بخشد ثر اسلام نمی توان گناهی پیدا کرد که توبه گناهکارش پذیرفته نشود. پس اسلام همیشه توبه گناهکاران را می پذیرد.

بی شک وجوب توبه و قبول آن یکی از حلقه های تکامل است چرا که انسان به هر حال معصوم نیست و خطاهایی از او سر میزند، اگر راه بازگشت را به روی او نکشایند، به یقین از تکامل باز می ماند. ولی اگر به او اعلام شود که اگر خطایی از تو سر زد به سوی خدا بازگرد، و تمام آن چه را در گذشته ضایع کردی جبران نما، خداوند توبه تو را می پذیرد؛ چنین کسی به سعادت و تکامل نزدیک تر و از انحراف و خطا دورتر خواهد بود.^۲

۲- تقوا پیشگی

تقوا در قرآن^۳ و احادیث به عنوان یک ارزش اصیل و بهترین داروی شفابخش بیماری های قلبی و بزرگ ترین وسیله تزکیه نفس معرفی شده است. انسان مؤمن به وسیله تقوا، می تواند راه خودسازی را بیاماید، زیرا تقوا نیروی درونی و تعهد انسان به اطاعت از قوانین و دستورات شرع است که او را در

^۱ - حسین مظاهری، جهاد با نفس، قم، انجمن اسلامی معلمانریال ۱۳۷۵، ص ۱۵۴

^۲ - ناصر مکارم شیرازی، اخلاق در قرآن، ص ۲۳۶

^۳ - سوره طلاق، آیه ۵

برابر گناه کنترل می‌کند. چنانچه حضرت علی (علیه‌السلام) می‌فرمایند: ای بندگان خدا بدانید تقوا دری است مستحکم و غیر قابل نفوذ. ^۱ تقوی از «وقایه» گرفته شده و «وقایه» به معنی حفظ و باز داشتن چیزی است از آنچه به انسان ضرر می‌رساند.

در اصطلاح به معنای خویش‌داری و مراقبت نفس است. تقوا داشتن یکی فرد باعث می‌شود از یک طرف عزت و احترام او در میان مردم افزایش یابد از طرف دیگر باعث می‌شود موقعیت اجتماعی فرد، تغییر کند، و از جایگاه بالایی برخوردار شود.

آن فرد به راحتی می‌تواند در میان مردم نفوذ کند و بر اعمال و رفتار آنان تاثیر گذار باشد. زیرا افراد معمولاً تحت تاثیر کسانی قرار می‌گیرند که موقعیت اجتماعی برتری داشته باشند.

امام علی (علیه‌السلام) در وصف تقوا سخنان زیادی را بیان کرده اند از جمله این سخن که می‌فرمایند: «لَا يَقِلُّ عَمَلُ مَعَ التَّقْوَى وَ كَيْفَ تُقَلُّ مَا يُتَّقَبَلُ؛ هیچ کاری با تقوا اندک نیست و چگونه اندک است آنچه که پذیرفته شود؟».^۲ و همچنین می‌فرمایند: «التَّقْوَى رَأْسُ الْإِخْلَاقِ؛ تقوا راس همه ارزش‌های اخلاقی است».^۳

بنابراین در مورد تقوا همیشه یک نوع ترس وجود دارد که دارای عوامل گوناگون است. اندیشه به خطر افتادن سعادت و یا گرفتار شدن در شقاوت و بدبختی و یا عذاب الهی که کمی از نفس دورتر است و یک واسطه می‌خورد و یا اندیشه ورزی که این عذاب در آن روز بهروز به انسان حاصل و باعث بدبختی او می‌گردد. نهایت همه این‌ها خوف از خداست که حاکم است. پس مومنی با تقواست که خدا را در همه کارها ناظر ببیند و با دقت تمام طوری رفتار کند که موجب خشنودی خداوند شود و دست به کاری نزند که نارضایتی و ناخشنودی خداوند را به دنبال داشته باشد. و این‌ها باعث تزکیه نفس شده و انسان را به کمال رهنمون می‌کند.

^۱ - محمد بن یعقوب کلینی، اصول کافی، ج ۳، ص ۴۳۶.

^۲ - نهج البلاغه، ترجمه محمد دشتی، ج ۹۵، ص ۴۵۸.

^۳ - محمد باقر مجلسی، بحار الانوار، ج ۷۵، ص ۱۳.

است. بنابراین ضروری است تا برای ایجاد جامعه سالم و کمالی و امت نمونه و شاهد به اصل تزکیه توجه ویژه ای مبذول شود. این مهم تحقق نخواهد یافت مگر آن که صاحبان امور اجتماعی و آموزشی و پرورشی جامعه در این راستا برنامه ریزی و تلاش کنند.

«وَيُزَكِّهِمْ وَ يَكْبِتُهُمْ» پاکیزه‌شان سازد، یعنی روح ایمان و اراده را در ایشان پرورش دهد، و آنان را با خلق و خوی نیکو بارآورد، و همچون نیرویی سهمگین در خدمت آبادانی زندگی و گسترش صلح و سلام و آسایش در همه جای زمین قرار دهد.^۱

نکته دیگری که از این آیات می‌توان استنباط کرد، مسئله آموزشی و پرورشی تزکیه است. به این معنا که خداوند تزکیه امت را به عنوان تزکیه پیامبر(ص) برشمرده است. این مطلب نشان می‌دهد که مسئله تزکیه، نیازمند تعلیم و پرورش از سوی کسانی است که خود به دانش و تزکیه نفس دست یافته باشند. از این رو نمی‌توان امور آموزشی و پرورشی نسلها را به کسانی سپرد که خود اهل تزکیه نفس نمی‌باشند و در گمراهی و ضلالت به سر می‌برند.

۳- ضرورت عمل صالح برای تزکیه

آن چه موجب می‌شود تا انسان شاکله وجودی خود را بر پایه آموزه‌های وحیانی بازسازی و کامل نماید، عمل صالح است. عمل صالح به معنای عمل به شایسته‌ها و دستورها و آموزه‌های وحیانی و اجتناب از گناه و ناشایست است. انسان با عمل صالح است که تزکیه واقعی می‌کند و در ذات و هویت خود تغییر جوهری پدید می‌آورد. در آیات ۷۵ و ۷۶ سوره طه عمل صالح راهی برای تزکیه شمرده شده است. عمل صالح شامل هر آموزه دستوری و فرمان الهی است که از طریق وحی تشریح شده است. از جمله این امور می‌توان به زکات^۲، صدقه نجوی^۳ رعایت آداب معاشرت^۴، حضور در مساجد^۵

^۱ - مترجمان، تفسیرهدایت، ج ۱، ص ۲۵۰

^۲ - سوره توبه، آیه ۱۰۳

^۳ - سوره مجادله، آیه ۱۲

^۴ - سوره توبه، آیه ۲۷ و ۲۸

^۵ - سوره توبه، آیه ۱۰۸

رعایت عفت^۱ انفاق^۲ اشاره کرد. اینها تنها بخشی از احکام و حیانی است که خداوند به انسان آموخته است که به کمک آنها می‌تواند خود را از نقص و پلیدی تزکیه کند و به کمال مطلق دست یابد. تاکید قرآن بر این موارد یا از باب بیان مصداق است و یا از باب تاکید خاص بر برخی از احکام تشریحی و راه‌های رسیدن به تزکیه. از این رو نمی‌توان به این مسایل و امور بسنده کرد و باید به همه شایسته‌ها و احکام الهی به عنوان راه ساده و آسان و کوتاه رسیدن به تزکیه توجه داشت و از تعلیم و حیانی بهره مند شد.

۴- آثار اجتماعی

نقش و کارکرد تزکیه را نمی‌توان در حوزه فردی خلاصه کرد، بلکه آثار اجتماعی تزکیه که به اشکال مختلف و متنوع بروز و ظهور می‌کند نشان می‌دهد که تزکیه دارای چه اهمیت و ارزشی در حوزه مسایل اجتماعی جوامع بشری دارد. در آیه ۱۵۱ سوره بقره و نیز آیه ۱۶۴ سوره آل عمران به جایگاه رفیع و ارزشمند تزکیه در مسایل اجتماعی جامعه توجه داده شده است و بیان می‌شود که چگونه خداوند بر امت اسلام منت نهاده و آنان را به کمک پیامبر اسلام (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم) تزکیه نموده و از ناپاکی‌ها، رهایی بخشیده و امتی سالم و مسلم ایجاد کرده است، به بیانی دیگر، از آن جایی که بعثت و هدف‌های آن (تعلیم و تزکیه) از ضروریات بنیادی برای تشکیل امت مسلمان است می‌توان گفت که مایه رسیدن امت‌ها به مقام تسلیم در برابر خداوند، تزکیه و تطهیر از آلودگی‌هاست^۳.

^۱ - سوره نور، آیه ۳۰

^۲ - سوره لیل، آیه ۱۸ و ۲۰

^۳ - روزنامه کیهان، شماره ۱۹۹۸۳، به تاریخ ۴/۵/۹۰، ص ۶.

نتیجه گیری

امروزه زمانی رسیده است که جوامع بشری با وجود دستیابی به صنعتو تکنولوژی بهین بست های روحی، اخلاقیو فرهنگی رسیده است. علیرغم رفاه و آسایش خوبی که درجوامع امروزی وجوددارد این جوامع به ظاهر متمدن و پیشرفته از نظر اخلاقی و انسانی رو به فساد و از هم گسیختگی است. با توجه به نیاز جامعه اهمیت تزکیه و دو چندان می شود. تزکیه سرلوحه انبیاء قرار دارد و بزرگترین هم و غم آنان تزکیه می باشد.

انسان در سایه تزکیه نفس به بهترین زندگیا دارد، دیگر برای او مالو منال، پست و مقام مهم نیست، در صورت داشتن در خدمت خلق به کار می گیرد و در صورت نداشتن سعی و تلاش می کند ولی حدود الهی را در نظر می گیرد. آن چه در این مقاله بدان پرداختیم تعریف تزکیه و عوامل و آثار تزکیه در زندگی فردی واجتماعی بود. از جمله عوامل تزکیه می توان به توفیق الهی، تقوا، زهد و ساده زیستی، رعایت احکام الهی و ... نام برد. مهمترین عامل تزکیه بشر توفیق الهی و فراهم کردن اسباب از جانب خداوند است که اگر فضل و رحمت خداوند در ای بیتن مورد وجود نداشته باشد هیچ انسانی قادر به تزکیه خود نخواهد بود. عوامل دیگر نزد درکنار هم دارای ارزش و اهمیت بسیاری هستند. سه اثر مهم برای تزکیه می توان نام برد، عمل صالح، تسلیم در برابر رضای الهی و رستگاری نهایی می باشد.

بنابراین با توجه به نیاز روزافزون جامعه به اخلاق و تربیت اسلامی و غنای اسلام در این زمینه، توجه خاص مجامع اسلامی را می طلبد تا با ارائه دقیق و تفسیر صحیح از مفاهیم اخلاقی، علاقه مندان به تزکیه نفس و تربیت اسلامی را به خود جذب کند و از انحرافات در سایه دین جلوگیری شود.

منابع تحقیق

قرآن کریم (ترجمه آیت الله ناصر مکارم شیرازی)

نهج البلاغه (ترجمه دشتی)

۱. ابن فارس، احمد بن فارس، مقایس اللغه، بیروت، دارالتراث العربی، ۱۴۲۲
۲. ابن منظور، لسان العرب، بیروت، دارالتراث العربی، ۱۴۱۶
۳. ابن قییم جوزیه، محمد بن ابی بکر، بی تا، عدة الصابرين، بیروت، دارالکتب العلمیه، بی تا
۴. جمع نویسندگان، دائرة المعارف تشیع، ج ۴، ص ۲۳۶، تهران، انتشارات شهید سعید محبی، ۱۳۷۳
۵. راغب اصفهانی، حسین، المفردات، بیروت، دارالوفاء، بی تا
۶. روزنامه کیهان، شماره ۱۹۹۸۳، به تاریخ ۴/۵/۹۰
۷. زمخشری، محمودف بیروت، دارالکتب العربی، کشف، ۱۴۰۷
۸. طباطبایی، محمدحسین، المیزان، قم، انتشارات اسلامی، ۱۳۷۴
۹. طبرسی، فضل بن حسن طبرسی، مجمع البیان، بیروت، دارالمعرفه، ۱۴۰۶
۱۰. فراهیدی، خلیل بن احمد، ترتیب العین، بی جا، بی تا
۱۱. فراهیدی، خلیل بن احمد، کتاب العین، قم، اسوه، ۱۴۱۴
۱۲. فیض کاشانی، ملا محسن، تفسیر صافی، تهران، انتشارات الصدر، ۱۴۱۵
۱۳. فیض کاشانی، محسن، محجۀ البیضاء، ج ۷، چ دوم، بیروت، مؤسسه الاعلمی المطبوعات، ۱۴۰۳ ق
۱۴. قمی مشهدی، کنزالدقائق، تهران، انتشارات اسلامی، ۱۳۶۸
۱۵. کلینی، محمد بن یعقوب، اصول کافی، تهران، دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۶۵
۱۶. مترجمان، تفسیر هدایت، مشهد، آستان قدس رضوی، ۱۳۸۷
۱۷. مجلسی، محمد باقر، بحار الانوار، بیروت، دارالوفاء، ۱۴۰۴
۱۸. محمدی ری شهری، محمد، میزان الحکمه، قم، دفتر تبلیغات اسلامی، ۱۳۶۲
۱۹. مصطفوی، حسن، التحقیق، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۴۱۶
۲۰. مظاهری، حسین، جهاد با نفس، قم، انجمن اسلامی معلمان، ۱۳۷۵

۲۱. مکارم شیرازی، ناصر، اخلاق در قرآن، بی جا، بی تا
۲۲. ناصر مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، تهران، دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۷۴.
۲۳. نراقی، احمد معراج السعاده، قم، انتشارات دارالفیض، ۱۳۸۶
۲۴. نراقی، مهدی، جامع السعادات، بیروت، مؤسسه اعلمی، بی تا